

Kultúrne Krásy Slovenska

Svetové kultúrne dedičstvo UNESCO

KULTÚRNE KRÁSY SLOVENSKA

Viera Dvořáková

Svetové kultúrne dedičstvo UNESCO

Zostavil: Daniel Kollár

Kultúrne Krásy Slovenska

Svetové kultúrne dedičstvo UNESCO

1. vydanie, 2009

Autor: Viera Dvořáková

Zodpovedný redaktor a editor: Daniel Kollár

Technický redaktor: Zuzana Kollárová

Jazyková úprava: Jana Hyžová

© Fotografie: Ivan Bohuš ml., Pavol Breier, Miloš Dudáš, Slavomír Gnip, Ján Hladík, Peter Chromek, Kamila Kollárová, Ján Lacika, Kliment Ondrejka, Jozef Štefunko a Marcel Tribus

Fotografia na obálke: Peter Chromek

Mapy: Zuzana Kollárová

Dizajn a typografia: Zuzana Kollárová

Tlač: VKU, a. s., Harmanec

Akékoľvek, hoci aj čiastočné použitie diela je dovoľené len s písomným súhlasom vydavateľstva DAJAMA.

© DAJAMA, Lufbanská 2, 831 02 Bratislava

tel. +421 (2) 446 317 02, info@dajama.sk, www.dajama.sk

Vydalo vydavateľstvo DAJAMA v roku 2009 ako svoju 185. publikáciu.

ISBN 978-80-89226-76-4

REALIZOVANÉ S FINANČNOU PODPOROU MINISTERSTVA KULTÚRY SLOVENSKEJ REPUBLIKY

Slovo editora

Milí čitatelia,

vydavateľstvo DAJAMA v rámci edície Kultúrne Krásky Slovenska pripravuje publikácie súvisiace s kultúrnym dedičstvom našej krajiny. Jej súčasťou je aj kniha Svetové kultúrne dedičstvo UNESCO, ktorá pravdepodobne najreprezentatívnejšie charakterizuje význam a pestrosť historického a kultúrneho prostredia Slovenska.

UNESCO je medzinárodná Organizácia Spojených národov pre výchovu, vedu a kultúru. V rámci projektov v oblasti kultúrneho dedičstva vytvára viaceré zoznamy najlepších svetových diel alebo javov. Jedným z nich je Pamäť sveta s cieľom priblížiť najhodnotnejšie dokumentačné materiály. Slovensko v ňom má zaradenú Bašagičovu zbierku z Univerzitnej knižnice, Bratislavský kancionál a súbor banských máp z banskoštiavnického banského archívu. Ďalší program vychádza z Dohovoru o ochrane nehmotného dedičstva a zameriava sa na rôzne kultúrne prejavy. V ňom má Slovensko zapísaný ľudový nástroj – fujaru. Tretím okruhom je Dohovor o ochrane svetového dedičstva. Práve slovenským kultúrnym pamiatkam z tohto zoznamu sa venuje táto publikácia.

Už v čase zrodu Zoznamu svetového kultúrneho a prírodného dedičstva UNESCO v roku 1993 do neho zaradili tri slovenské kultúrne pamiatky. Medzi tým najcennejším, čo vzniklo na našej planéte, má čestné miesto Banská Štiavnica a technické pamiatky jej okolia, Spišský hrad so spišskými kultúrnymi klenotmi v okolí a jedinečné zoskupenie ľudových stavieb vo Vlkolínci. Jaskyne Slovenského krasu a Aggtelekského krasu boli zaradené v roku 1995. Slovenská diplomacia na poli kultúry pracovala úspešne ďalej a docielila, že Zoznam svetového dedičstva sa v roku 2000 rozšíril o historické jadro mesta Bardejov a Dobšinskú ľadovú jaskyňu, jednu z najväčších svojho druhu v Európe. V roku 2007 do zoznamu pribudla ďalšia slovenská prírodná lokalita – Karpatské bukové pralesy. O rok neskôr sa v poradí piatym zápisom medzi kultúrno-historické pamiatky stali drevené chrámy v slovenskej časti karpatského oblúka. Najmladším prírastkom v rodine kultúrnych pamiatok UNESCO je mesto Levoča, ktoré rozšírilo lokalitu Spišský hrad a pamiatky v okolí v roku 2009. Aj z tohto prehľadu je zrejmé, že aj taká malá krajina, akou je Slovensko, môže byť nadmieru bohatá na prírodné a kultúrne pamiatky celosvetového významu. Dokonca má do budúcnosti pripravené ďalšie nominácie do tohto elitného zoznamu. Veríme, že pri druhom vydaní knihy Svetové kultúrne dedičstvo UNESCO budeme môcť jej obsah rozšíriť o ďalšiu lokalitu.

Publikácia, ktorú držíte v rukách, sa snaží byť tak trochu sprievodcom po najkrajších historicko-kultúrnych lokalitách Slovenska. Jej cieľom je poskytnúť komplexnú predstavu ešte skôr, ako sa ich domáci či zahraniční turisti rozhodne navštíviť. Každá kapitola sa okrem stručného predstavenia zápisu do zoznamu UNESCO začína opisom toho najzaujímavejšieho, čo lokalita ponúka. Po krátkom úvode nasleduje poloha, história a najmä prechádzka, počas ktorej sa čitateľ dozvie veľa zaujímavostí o jednotlivých objektoch nachádzajúcich sa na danom území. Texty sú popretkávané mnohými zaujímavosťami viažucimi sa na jednotlivé objekty. Nechýbajú mapky a, samozrejme, súčasné fotografie.

Práve vám veľa príjemných zážitkov pri návšteve slovenských kultúrnych pamiatok UNESCO a mnoho objavných informácií o ich histórii a súčasnosti.

Kultúrne dedičstvo Slovenska v Zozname svetového dedičstva UNESCO

Ochrana a záchrana mimoriadne hodnotných súčastí kultúrneho a prírodného dedičstva, ktoré sú pre históriu ľudstva, jeho pokrok, rozvoj a rôznorodosť nenahraditeľné, prestala byť od roku 1972 záležitosťou len jednotlivých štátov. O postavenie tejto problematiky na nadnárodnú platformu sa pričínili dlhodobé snahy medzinárodného spoločenstva nasmerované na záchranu pamiatok viažucich sa na zaniknuté alebo zanikajúce kultúry. Bolo to predovšetkým úsilie datujúce sa do konca päťdesiatych rokov 20. storočia o záchranu monumentálnych starovekých pamiatok v Egypte a Sudáne, ktoré ohrozovala dvíhajúca sa hladina Nílu vzdutá stavbou Asuánskej priehrady. Záujem celého spoločenstva zachrániť pred stúpajúcou vodou výnimočné pamiatky z ptolemaiovského obdobia v starovekom hornom Egypte podnietil nielen kon-

krétne záchranné kroky viacerých krajín, ale nakoniec aj vznik rozsiahlych medzinárodných kampaní hľadajúcich východiská pri záchrane najvýznamnejších lokalít kultúrneho a prírodného dedičstva. Finančne nákladné a technologicky zložité premiestnenie monumentálnych chrámov v Egypte sa vydarilo práve vďaka nezištnej finančnej a technickej podpore viacerých štátov a medzinárodných organizácií, ktoré nedbali na to, že zachraňované pamiatky ležia v inej krajine.

Úspešný výsledok jasne ukázal, že ochrana a záchrana pamiatok si v súčasných ekonomických podmienkach často vyžadujú mimoriadne nákladné a technicky i technologicky zložité postupy. Pre mnohé štáty sa stáva ťažko riešiteľným bremenom, ktoré bez cudzej pomoci nezvládnu. Riešenie otázky, ako sa môže dedičstvo nachádzajúce sa v jednej kra-

▼ *Nástenné maľby v Kostole sv. Ducha v Žehre*

▲ Spišský hrad

jiť stať dedičstvom celého ľudstva, viedlo po dlhých diskusiách k prijatiu medzinárodného dokumentu na úrovni jedinej celosvetovej organizácie, ktorá sa zaoberá aj otázkami kultúry a kultúrneho dedičstva – Organizácie Spojených národov pre výchovu, vedu a kultúru UNESCO. Dohovor o ochrane svetového kultúrneho a prírodného dedičstva prijali delegáti Generálnej konferencie UNESCO v Paríži na jeseň v roku 1972. Odvtedy ho ratifikovalo 186 štátov, čím sa radí k najrozšírenejším medzinárodným právnym nástrojom vôbec.

Na základe dohovoru sa od roku 1975 mohol začať vytvárať zoznam najvýznamnejších a jedinečných pamiatok celosvetovej hodnoty, ktoré reprezentujú najlepších predstaviteľov svojho druhu. Takých dodnes do Zoznamu svetového dedičstva zapísali 890 a ich počet sa mení každý rok. Zapísané lokality predstavujú 689 kultúrnych, 176 prírodných a 25 zmiešaných lokalít zo 148 krajín. Sú to najlepší predstavitelia svojho druhu s jedinečnou svetovou hodnotou, ako to overil a pri každej z nich potvrdil Výbor pre svetové dedičstvo. Predstavujú nesmierne bohatstvo a neuveriteľnú rôznorodosť kultúrneho a prírodného dedičstva celej planéty.

Ako sa Zoznam svetového dedičstva vytvára? Každý štát, ktorý ratifikoval dohovor, môže na zápis do Zoznamu svetového kultúrneho a prírodného dedičstva navrhnúť svoje vlastné pamiatky a prírodné lokality spĺňajúce stano-

vené kritériá a zároveň vykazujúce autentickosť, čiže pôvodnosť v použitých materiáloch, konštrukcii a realizácii. V prípade prírodných lokalít je okrem pôvodnosti lokality dôležitá jej integrita, čiže dostatočne veľké kompaktné územie. Rovnako dôležitou podmienkou je preukázanie schopnosti štátu zabezpečiť nielen náležitú právnu ochranu, ale aj fungujúce mechanizmy správy zamerané na uchovanie tých hodnôt lokality, pre ktoré ju zapísali do zoznamu.

Podľa dohovoru môže byť kultúrne dedičstvo zastúpené pamiatkami, skupinami budov a sídlami. Za pamiatky sa považujú diela architektúry, monumentálneho sochárstva a maliarstva, prvky alebo štruktúry archeologickej povahy, nápisy, skalné obydlia a kombinácie prvkov, ktoré majú výnimočnú svetovú hodnotu z hľadiska histórie, umenia alebo vedy. Skupiny budov môžu predstavovať izolované alebo spojené budovy, ktoré pre svoju architektúru, homogenitu alebo umiestnenie v krajine majú z hľadiska histórie, umenia alebo vedy výnimočnú svetovú hodnotu. Sídlá predstavujú diela človeka alebo kombinované výtvyry človeka a prírody a územia s archeologickými lokalitami, ktoré majú z historického, estetického, etnografického alebo antropologického hľadiska výnimočnú svetovú hodnotu. Možno ich chápať ako výtvyry ľudského génia. Od deväťdesiatych rokov 20. storočia sa za kultúrne dedičstvo považuje aj kultúrna

▲ *Nádvorie Starého zámku v Banskej Štiavnici*

krajina. Kultúrnu krajinu predstavujú diela, ktoré zámerne navrhol a vytvoril človek, záhrady a parková krajina, často spájané s budovami. Druhú kategóriu predstavuje krajina, ktorá prešla organickým vývojom a do súčasnej formy sa vyvinula spojením s prírodným prostredím alebo ako reakcia naň. Do poslednej kategórie patrí asociatívna kultúrna krajina, ktorej zaradenie do Zoznamu svetového dedičstva je oprávnené skôr na základe silných náboženských, umeleckých alebo kultúrnych asociácií prírodných prvkov ako materiálnych kultúrnych dôkazov.

Návrhy posudzujú odborní poradcovia, ktorými sú pre oblasť kultúrneho dedičstva ICOMOS (Medzinárodná rada pre pamiatky a sídla) a IUCN (Medzinárodná únia ochrany prírody). Lokality môžu do Zoznamu svetového dedičstva zapísať, ak Výbor pre svetové dedičstvo usúdi, že spĺňajú jedno alebo viac z prísne definovaných kritérií a zároveň sú autentické. Každá lokalita nominovaná do Zoznamu svetového dedičstva ako kultúrne dedičstvo musí spĺňať niektoré z týchto kritérií:

Navrhovaná lokalita

i. je jedinečným umeleckým dielom tvorivého génia alebo

ii. významne ovplyvnila počas dlhšieho obdobia v určitej kultúrnej oblasti sveta vývin architektúry, monumentálneho umenia, urbanizmu a krajiny tvorby alebo

iii. predstavuje svedectvo jedinečnej alebo prinajmenšom výnimočnej civilizácie, ktorá zanikla alebo

iv. je výnimočným príkladom typu budovy alebo architektonického súboru, ktorý ilustruje významnú éru v histórii alebo

v. je výnimočným príkladom tradičného osídlenia predstavujúceho určitú kultúru, ktoré sa stalo zraniteľné pôsobením nezvratných zmien alebo

vi. je priamo alebo nepriamo späté s udalosťami, myšlienkami, so živými tradíciami, s umeleckými a literárnymi prácami výnimočného svetového významu. (Výbor je toho názoru, že toto kritérium sa posudzuje len vo výnimočných prípadoch a v spojení s inými kultúrnymi alebo prírodnými kritériami.)

Za prírodné dedičstvo sa považujú prírodné pamiatky pozostávajúce z fyzickej alebo biologickej formácie alebo ich skupiny, ktoré majú z estetického alebo vedeckého hľadiska výnimočnú svetovú hodnotu. Ďalej to môžu byť geologické a fyziografické lokality a presne vymedzené zóny, ktoré sú sídlom ohrozených živočíšnych alebo rastlinných druhov výnimočnej svetovej hodnoty z hľadiska vedy alebo ich zachovania. Prírodné lokality majú dokumentovať významnejšie prírodné javy, geologické a fyziologické útvary a prírodné lokality z hľadiska vedy, starostlivosti o zachovanie prírody alebo prírodnej krásy.

▲ *Historické jadro Bardejova*

V rámci týchto štyroch kritérií musí prírodné dedičstvo spĺňať aj požiadavku integrity a zároveň:

vii. predstavovať vynikajúce prírodné fenomény alebo územia výnimočnej prírodnej krásy a estetického významu alebo

viii. byť výnimočným príkladom predstavujúcim hlavné vývojové stupne histórie Zeme alebo

ix. byť výnimočným príkladom predstavujúcim ekologický a biologický proces v evolúcii a rozvoj pozemského, vodného, pobrežného a morského ekosystému alebo

x. obsahovať najdôležitejší a významný prírodný habitus pre ochranu biologickej rozmanitosti in-situ vrátane tých, ktoré obsahujú ohrozené druhy výnimočnej svetovej hodnoty z hľadiska vedy alebo ochrany.

Podľa pôvodných zámerov mal dohovor vytvoriť medzinárodnú platformu pre spoločné kampane za záchranu jedinečných a nenahraditeľných hodnôt. Dnes sa stal vyhľadávanou pomôckou pre turistov zaujímajúcich sa o unikáty v jednotlivých krajinách. Popri spoločnom hľadaní spôsobu ochrany najmä ohrozených lokalít tak zároveň napĺňa jedno zo základných poslaní UNESCO, pretože umožňuje rozširovať vzájomné poznanie často vzdialených kútov zemegule a napomáha k pochopeniu a uznaniu ich hodnôt a významu v kruhoch odbornej i laickej verejnosti. Práve vzájomné

rešpektovanie hodnôt spoločného dedičstva je jedným z nástrojov, ktoré môžu napomôcť aj pri riešení dlhodobých vzájomných konfliktov vo viacerých nepokojných regiónoch.

Slovenská republika pristúpila k ratifikácii dohovoru pomerne neskoro, 15. novembra 1990, pričom právoplatnosť nadobudol 15. februára 1991. Následne v roku 1993 do Zoznamu svetového dedičstva po prvý raz zahrnuli aj tri slovenské návrhy: Banská Štiavnica a technické pamiatky okolia, Spišský hrad a pamiatky v okolí a Pamiatková rezervácia ľudovej architektúry Vlkolínec. Všetky spĺňali niektoré z kritérií kultúrneho dedičstva. V roku 1995 sa k predchádzajúcim úspešne priradil spoločný návrh Slovenska a Maďarska a zároveň prvá prírodná lokalita z nášho regiónu – Jaskyne Slovenského krasu a Aggteleškého krasu. V posledný novembrový deň roku 2000 do zoznamu zaradili historické jadro mesta Bardejov a zároveň lokalitu Slovenský kras – Aggtelek rozšírili o Dobšinskú ľadovú jaskyňu. Ďalšou lokalitou sa v roku 2007 stal spoločný návrh Slovenska a Ukrajiny a zároveň druhá slovenská prírodná lokalita Karpatské bukové pralesy. V roku 2008 v kanadskom Quebecu Výbor svetového dedičstva zapísal Drevené chrámy v slovenskej časti karpatského oblúka ako súčasť väčšej, sériovej nominácie tohto druhu pamiatok z karpatského oblúka. Najmladším reprezentantom v zoz-

▲ *Najmladší slovenský reprezentant v zozname UNESCO – mesto Levoča*

name je mesto Levoča, ktoré právom rozšírilo lokalitu Spišský hrad a pamiatky okolia v roku 2009. Týchto sedem lokalít jasne dokumentuje žánrovú rôznorodosť kultúrneho dedičstva i nevšedné prírodné dedičstvo Slovenska.

Pri snahe hodnotiť prínos Slovenska do imaginárnej pokladnice svetového, avšak v užšom pohľade európskeho kultúrneho dedičstva možno pripomenúť niektoré skutočnosti, ktoré vplývali na jeho formovanie. Patrí k nim strategická poloha našej krajiny posadenej v srdci Európy. Po stáročia naši predkovia kontrolovali križovatky tradičných diaľkových obchodných ciest a ich prostredníctvom prijímali a na svoj obraz pretvárali kultúrne vplyvy zo vzdialených centier. Kultúrnym obohatením boli aj prílevy cudzích etník, ktoré sa počas histórie usádzali na území dnešného Slovenska. Možno aj preto je kultúrne dedičstvo Slovenska reprezentované jeho kultúrnymi pamiatkami také rôznorodé. Slovensko má právo tvrdiť, že v niektorých aspektoch má skutočne výnimočné postavenie. Prechádza ním myslená hranica výskytu drevenej ľudovej architektúry, ktorá je charakteristická pre severné oblasti Európy, a hlinenej či murovanej architektúry typickej skôr pre

juh kontinentu. Osobitný kolorit východného Slovenska nesie stopy nezmazateľného spolupôsobenia byzantských a západoeurópskych vplyvov prejavujúcich sa napríklad v architektúre a interiérovom vybavení drevených kostolov východného obradu. Prejav vysokej kultúry a vzdelanosti často multietnických bohatých slovenských stredovekých kráľovských miest možno bez obáv radíť k obdobným európskym centrom.

Bohatý odkaz predkov, navyše v mnohých oblastiach konzervovaný desaťročiami totalitného režimu, je v súčasnosti len sčasti chránený zákonom NR SR 49/2002 Z. z. o ochrane pamiatkového fondu v znení neskorších predpisov. Ústredný zoznam pamiatkového fondu tvorí asi 10 000 nehnuteľných, okolo 15 000 hnuteľných národných kultúrnych pamiatok, 18 pamiatkových rezervácií a 83 pamiatkových zón. Predstavujú najcennejšie nehnuteľnosti a predmety s uchovanými hodnotami. Reprezentujú pestrú paletu diel rôznych slohových období. Zároveň predstavujú súhrn ďalších nehmotných hodnôt, ktoré sa viažu na osobnosti ich tvorcov a majiteľov alebo dôležité historické udalosti, ktoré sa v nich odohrávali. Bez stanovenia istých kritérií na posudzova-

▲ **Chrám Archanjela Michala v Ladomírovej**

nie je naozaj ťažkou úlohou vypovedať, ktoré z pamiatok sú najcennejšie, najdôležitejšie, najvýznamnejšie a ktoré z nich sú významné. Práve medzinárodné uznanie hodnôt nášho kultúrneho dedičstva patrí k nástrojom, ktoré vyzdvihujú ich význam nielen v očiach svetovej verejnosti, ale najmä pri domácom hodnotení. K najvýznamnejším uznaniam hodnôt a svetovej jedinečnosti patrí bezpochyby práve zápis do Zoznamu svetového dedičstva.

Každý rok Výbor pre svetové dedičstvo schvaľuje čoraz viac nových návrhov. Aj Slovensko pripravuje ďalšie nominácie. A to napriek tomu, že už dnes môže byť naša malá krajina právom hrdá na územne rozptýlené a žánrovo rôznorodé zastúpenie kultúrneho a prírodného dedičstva v prestížnom zozname. Z hľadiska kultúrneho dedičstva toto zastúpenie dokresľuje význam Slovenska v kontexte rozvoja európskej, a tým i svetovej kultúry. Na druhej strane je zaradenie do zoznamu aj oficiálnym záväzkom krajiny voči celému ľudstvu, keďže sa tak stáva jej povinnosťou zachovať lokalitu v dobrom stave a bez nevhodných novodobých zásahov pre budúce generácie. V tomto smere Slovensko už vykročilo spolu

s ostatnými vyspelými krajinami vytýčeným smerom – od spoznania svojho dedičstva cez jeho pochopenie aj v širšom kontexte až k jeho systematickej ochrane. Práve tento posledný krok, hoci je základným cieľom dohovoru, nemôžu naplňať vlády a vládne inštitúcie samé. Na tomto kroku, na ochrane a využívaní dedičstva po našich predkoch v súlade s jeho jedinečnými hodnotami, sa musíme podieľať všetci. Bez angažovaného postoja obyvateľov a komunít žijúcich priamo na lokalitách svetového dedičstva nemožno predpokladať, že sa ich podarí uchovať a zachrániť pred nevhodnými zmenami.

Vyslovujeme preto nádej, že táto publikácia bude nápomocná návštevníkom lokalít reprezentujúcich v Zozname svetového dedičstva kultúrne lokality Slovenska pri objavovaní tých miest v nich, ktoré ich zaujmú, prekvapia alebo sa im stanú aspoň o kúsok bližšími. Možno budú viac vnímať úsilie predchádzajúcich generácií, ktoré viedlo k ich vytvoreniu. Azda sa podarí vzbudiť ich záujem aj o súčasné dianie v lokalitách nielen v čase návštevy a počas turistickej sezóny, ale aj o ich každodenné problémy. Dúfame, že záujem o kultúrne dedičstvo nezostane len v týchto lokalitách, ktoré dnes s nadšením poznáva celý svet a na ktoré sa vzťahuje ochrana UNESCO. Svoje jedinečnosti a divy sveta si totiž môže zaradiť každý sám pre seba aj v najbližšom okolí.

▼ **Pamiatková rezervácia Ľudovej architektúry Vlkolíneč**

Banská Štiavnica a technické pamiatky v jej okolí

Kritériá zápisu

Najrozsiahlejšou slovenskou lokalitou zapísanou v Zozname svetového dedičstva je Banská Štiavnica a technické pamiatky v jej okolí. V decembri 1993 Výbor pre svetové dedičstvo na zasadnutí v kolumbijskej Carthagene rozhodol, že Banská Štiavnica bude do zoznamu zapísaná pod číslom 618rev na základe kritérií (iv) a (v) z týchto dôvodov:

(iv) Urbanistický a priemyselný komplex Banskej Štiavnice a jej okolia je výnimočným príkladom stredovekého banského strediska s veľkým ekonomickým významom. Ten pretrval až do moderných čias a nadobudol osobitú charakteristickú formu.

(v) Dôvod existencie mesta značne poškodilo zastavenie banských aktivít a presťahovanie Baníckej akadémie. Jeho charakter a mestská štruktúra sa tým stali zraniteľnými.

Rozsah zapísanej lokality

Zapísané územie bolo vyčlenené tak, aby popri významných centrách, ktorými sú vyhlásené pamiatkové rezervácie – Banská Štiavnica a Štiavnické Bane, pamiatková zóna – Banská Hodruša, a lokality s významnými národnými kultúrnymi pamiatkami – Vyhne, Banská Belá, Ilija a Svätý Anton, v ňom boli zachytené pre túto lokalitu charakteristické všetky najdôležitejšie technické pamiatky súvisiace s baníctvom, aj keď mnohé z nich už sú opustené. Ide najmä o štolne, šachty, povrchové dobývky, podzemné dobývky, haldy, ťažné veže a ďalšie banské objekty súvisiace so správou baní a s ich strojovým vybavením. Patria sem aj továrenské budovy, účelové budovy a zariadenia, klopačky a banícke nemocnice. Zapísaných je aj 33 vodných nádrží – tajchov, ktoré sú podstatnou časťou pôvodne rozsiahlejšieho vodohospodárskeho systému.

Banská Štiavnica a technické pamiatky v jej okolí

Banské mesto ležiace uprostred Štiavnických vrchov patrí k najmagickjším miestam na Slovensku. Ako jedno z prvých slovenských historických centier ho vyhlásili za mestskú pamiatkovú rezerváciu. Spolu s technickými pamiatkami v jeho okolí ho rovnako medzi prvými zaradili aj do Zoznamu svetového dedičstva.

Stredoslovenská banská oblasť patrí k regiónom, ktoré od stredoveku púťali pozornosť celej Európy. Bohaté rudné ložiská v nej podmienili vznik viacerých miest. Banskú Štiavnicu preslávila ťažba striebra a zlata, aj keď jej špecifikom boli bohaté náleziská polymetalických rúd. Mesto, ktoré bolo v 18. storočí tretie najväčšie v Uhorsku, na začiatku 21. storočia nemalo ani 11 000 obyvateľov (10 600 v roku 2009). Pod jeho stagnáciu sa podpísal nielen úpadok baníctva ohrozujúci túto oblasť takmer od stredoveku, ale aj zložité spojenie s okolitým svetom v členitom reliéfe Štiavnických vrchov a problém stabilizácie primeraného hospodárskeho zázemia. Banská Štiavnica od roku 1950 patrí k prvým mestským pamiatkovým rezerváciám na Slovensku. Zachovanosť autentických architektúr a najmä nezastupiteľný význam banskoštiavnického

regiónu pre svetové dejiny vedy a techniky sú hlavnými dôvodmi, pre ktoré Banskú Štiavnicu a technické pamiatky v jej okolí zaradili do Zoznamu svetového dedičstva.

Poloha a prístup

Do územia zapísaného v Zozname svetového dedičstva sa možno dostať viacerými cestami, na ktorých ležia dávne banské sídla i jedinečné prírodné zaujímavosti. Tým, ktorí si chcú krásu Štiavnických vrchov vychutnať ako turisti, poslúži viacero náučných chodníkov i osvedčených turistických trás. Pre motoristov sú bežne prístupné prístupové trasy po miestnych komunikáciách. Osobitné trasy pre cyklistov zatiaľ nie sú vyznačené. Centrom územia je Banská Štiavnica, ktorá je dodnes ukrytá v malebnom údolí na svahoch Glanzenbergu. Vzhľadom na členitý terén sa niekdajšie slobodné kráľovské mesto rozkladá v nadmorskej výške od 375 do 938 m. Jeho spojenie s okolím zabezpečujú cesty č. 525 so Zvolenom na severovýchode a č. 524 s Levicami na juhozápade a bočné cesty smerujúce do Krupiny, Žarnovice a Žiaru nad Hronom. S hlavnou železničnou traťou Banskú Štiavnicu spája prípojka do Hronskej Dúbravy známa ako Trať mládeže.

Banská Štiavnica

Čriepky z histórie

Skryté poklady sopečných Štiavnických vrchov, ktorým dominuje Sitno (vysoké 1 009 m a opradené povestami o ozbrojených rytieroch pripravených pomôcť, keď bude slovenskému ľudu najťažšie), lákali ľudí odpradávna. Dnes si možno už len predstaviť magickú príťažlivosť rudného bohatstva v Terra Banensium, čiže „zemi baníkov“, ako toto územie označili v listine z roku 1156. Svedčia o nej priame i nepriame dôkazy. Priame sú záznamy o výnosoch rudných baní. Dobové informácie uvádzajú, že v rokoch 1600 až 1625 sa ročne vyrobilo 5 040 až 5 600 kg striebra, od roku 1650 to bolo 2 800 až 3 360 kg striebra. V rokoch 1672 až 1680 ročne vyrobili 14 933 kg striebra a 187 kg zlata. Za najbohatší možno považovať rok 1690, keď v hutách banskoštiavnickej oblasti vyrobili 29 000 kg striebra a 605 kg zlata, najviac počas prevádzkovania baní v regióne.

◀ **Centrum Banskej Štiavnice,
Starý a Nový zámok**

Za priamych svedkov významu Banskej Štiavnice možno považovať aj prachom zapadnuté správy cestovateľov opisujúcich vyspelosť baníctva na území dnešného Slovenska a bohatstvo a jedinečnosť miestnych ložísk na konci 17. storočia.

Glanzenberg

Z nepriamych dôkazov je azda najmagickjší názov vrchu čnejúceho sa nad mestom. Od dávnych čias zďaleka lákal hľadačov pokladov, ktorí neváhali prísť do ťažko prístupného terénu. Pravdepodobne to boli saskí a tírolskí hostia – baníci, ktorí ho po príchode do oblasti niekedy v polovici 12. storočia nazvali Glanzenberg – Ligotavý vrch. Názov dodnes svedčí o niekdajšom lesku a jase rudonosných žíl, ktoré v týchto miestach vychádzali na povrch. Povrchové ložiská zmizli ako prvé, jednoduchými technikami pri použití kladivka a železka ich vyťažili dávni baníci, možno i Kelti, ktorí na územie Slovenska priniesli baníctvo. Stopy tejto ťažby, nazývané povrchové dobývky, patria k najstarším stopám baníctva. Dodnes ich možno vidieť pri prechádzke

po náučnom chodníku na Žile Terézia vedúcom ponad Banskú Štiavnicu. Po vyťaženi povrchových žíl sa baníci púšťali pod zem a vďaka poznatkom technicky vyspelejších hostí prešli na nebezpečnejšiu hlbinnú ťažbu.

Banská Štiavnica vznikla spojením starších osád. Vyrástla v hlbokom údolí potoka a už v románskom období na začiatku 13. storočia patrila k významným sídlam. Pôvodné výsadné listiny mesta nie sú známe. Archívne štúdie však dokazujú, že Banská Štiavnica disponovala mestskými a bankým právom už v období panovania Bela IV., presnejšie v roku 1238, čo bolo pred obdobím vydávania prvých mestských privilégií v Uhorsku. Pôvodné banskoštiavnické banké právo, najstaršie na Slovensku, sa stalo vzorom pre ďalšie uhorské banké mestá. Písomne sa najstaršie banké právo zachovalo v tzv. Druhej mestskej knihe Banskej Štiavnice z roku 1466.

O vzhľade a rozsahu prvotnej zástavby sídla nejestvujú presné informácie. Z analogických situácií a ojedinelých nálezov sa možno domnievať, že ho predstavovali jednopriesto-

▼ **Kostol Nanebovzatia Panny Márie, v pozadí Kalvária**

▲ *Starý zámok*

rové kamenné alebo zrubové objekty spravidla sústredené okolo hlavných komunikačných osí sledujúcich tok potoka. Na ich situovanie a rozptýlenie mala podstatný vplyv najmä hlavná hospodárska činnosť, teda ťažba rudných ložísk, pri ktorých si baníci v prvotnom období budovali nielen obydlia, ale aj potrebné výrobné objekty. V dôsledku postupnej urbanizácie, priamo vyvolanej a ovplyvňovanej nesmierne výnosnou ťažbou a spracúvaním rúd, však väčšina týchto stavieb buď zanikla, alebo ju čiastočne zabudovali do novovznikajúcich architektúr. Dnes si možno len ťažko predstaviť pôvodný terénny reliéf, pretože jeho konfiguráciu radikálne zmenili rozsiahle kutacie práce. V niektorých prípadoch sa bádatelia stretávajú aj s objektmi, kde tradične uplatňovaná logika postupného budovania stavieb od najstarších murív v suterénoch a prízemíach neplatí.

V prvotnom období sa na území dnešného mesta rozvíjali dve samostatné osady, ktorých názvy sa neskôr objavili aj v jeho názve. V údolí ťahnucom sa popri potoku sa rozkladala Štiavnica a na kopci nad Glanzenbergom, neďaleko prístupových ciest od Hodruše a Vyhní, sa rozrástlo rozsiahlejšie strategicky umiestnené sídlo Bana. Neskôr v tejto opevnenej lokalite – hrade ochraňujúcom bohaté príjmy plynúce z ťažby, pravdepodobne sídlila aj kráľovská banská komora a jej správcovia zastupujúci panovníka. Samozrejme, lokalitu obývali i jednoduchí baníci. V 16. storočí, keď niesla názov Staré mesto, jej význam postup-

ne klesal. Napriek tomu bola súčasťou systému protitureckého opevnenia mesta. Staré mesto v novoveku úplne stratilo pôvodný význam a spustlo. V súčasnosti sa tu nachádzajú archeologické nálezy zvyškov stavieb, opevnenia a technických objektov z 13. až 15. storočia prístupné 3 km dlhým náučným chodníkom nazývaným Staré mesto.

Historické jadro Banskej Štiavnice amfiteatrálnym spôsobom otvorené smerom na východ sa rozkladá v členitom teréne, pričom od kompaktnej uličnej zástavby v centre sa rozvoľňuje po svahoch a prerastá do rozptýleného banického osídlenia.

Opis lokality

Centru Banskej Štiavnice dominuje viacero objemnejších a najmä vežovito ukončených stavieb. K najstarším z nich patrí ojedinelý opevnený objekt týčiaci sa nad Radničným námestím. Pôvodne na vyvýšenine nad údolím stál románsky trojloďový farský kostol, predchodca **Starého zámku**. Opevnený areál predstavoval cirkevné centrum, ale aj osobitý typ refúgia – mestský hrad charakteristický pre stredoslovenskú banskú oblasť. Súčasnú podobu areálu Starého zámku vtisla radikálna renesančná prestavba pôvodnej románskej trojloďovej baziliky z prvej tretiny 13. storočia, ktorú prestavali v gotickom duchu na centrálnu protitureckú pevnosť v rokoch 1546 až 1559. Neobvyklé rozhodnutie mešťanov a ťažiarov prestavať práve dokončovaný výstavný kostol prezrádza ich veľké obavy

▲ *Náročie citadely Starého zámku*

▼ *Karner v opevnení Starého zámku*

z tureckých nájzdov. Prestavbou, ktorej padli za obeť klenbové systémy, vytvorili z hlavnej lode nádvorie, bočné lode predelili poschodiami a v nich vzniknuté miestnosti, zdobené renesančnou dekoráciou, sprístupnili aj pavlačami z nádvorja. Obvodové múry zosilnili do hrúbky, ktorá ukryla systém predtým vyčnievajúcich gotických oporných pilierov. Na všetky štyri náročia stavby umiestnili pre renesančné opevnenia charakteristické valcové pozorovateľne. Súčasťou staršieho gotického opevneného areálu bola popri dvojpodlažnom pôvodne románskom karneri s Kaplnkou sv. Michala vyzdobenom v 14. storočí figurálnymi a v 15. storočí ornamentálnymi motívami aj hranolová bašta. Jej názov Himmelreich sa spája s funkciou väzenia. Monumentálnu vstupnú bránu chránil padací most. Posledná výraznejšia stavebná úprava areálu Starého zámku sa uskutočnila začiatkom 20. storočia, keď pustnúcu pevnosť prestavali pre potreby múzea, predchodcu Slovenského banského múzea. Opevnený areál s dominujúcou charakteristickou barokovou helmicou vstupnej veže, ktorú neskôr sprístupnili ako súčasť expozície múzea, patrí k neodmysliteľným dominantám mesta. Je jedinečným exponátom vývoja architektúry i rukolapným odrazom vplyvu dramatických historických udalostí na konkrétnu stavbu.

▲ *Kostol Nanebovzatia Panny Márie*

Rozsah mesta v románskom období v prvej polovici 13. storočia na východnej strane vymedzoval rímskokatolícky **Kostol Nanebovzatia Panny Márie** (nazýva sa aj nemecký). Postavili ho dominikáni, ktorí stavali kláštory s kostolmi na okrajoch sídel. Pôvodnú trojloďovú románsku baziliku s priečnou loďou – transeptom, zasvätili sv. Mikulášovi. Existenciu stredovekého kláštora potvrdil

aj archeologický výskum. Uskutočnil sa od konca osemdesiatych rokov 20. storočia na mieste zaniknutého kláštora, ktorý zbúrali v štyridsiatych rokoch 20. storočia pre statické poruchy. Dominikánska rehoľa nepôsobiла v meste dlho, v roku 1242 ho opustila pred hroziacim tatárskym vpádom. Kostol dominikáni prevzali až po svojom návrate v roku 1275. Kostol spolu s kláštrom poškodili boje

◀ **Meštianske domy na Dolnej Ružovej ulici**

Námestie sv. Trojice a trojičný stĺp ▶

počas vojen v 15. storočí. Reformačné nálady prevládajúce v meste, ktoré malo blízke styky s centrami reformácie v Nemecku, prinútili dominikánov v 16. storočí opäť opustiť mesto. Po dramatických osudoch objektu, ktorý si navzájom preberali katolíci a evanjelici, ho nakoniec prevzali jezuiti. Kostol zmodernizovali a z južnej strany pri ňom v rokoch 1755 až 1757 vybudovali zo starších meštianskych domov novú rezidenciu. Začiatkom 19. storočia kostol poškodil požiar. Hoci ho následne podľa projektu J. S. Thalherra klasicisticky upravili do súčasnej podoby, v princípe si zachoval charakter románskej trojloďovej baziliky s jednou vežou na západnej strane vtiahnutou do pôdorysu stavby. Tento charakter mali pôvodne oba kostoly – predchodca Starého zámku i Kostol Nanebovzatia Panny Márie. Predstavovali prototyp románskej sakrálnej stavby s menšími odchýlkami budovanej v širšom okolí Banskej Štiavnice (napr. aj v Banskej Belej). Zároveň potvrdzujú vplyv cisterciánskej architektúry z 12. storočia prichádzajúci z Dolného Rakúska.

Bohatstvo mesta plynúce z prosperujúcich baní sa prejavilo vo výstavnosti architektur

z obdobia prelomu neskorkej gotiky a renesancie. Mestská zástavba utrpela značné škody v rokoch 1442 a 1443 počas mocenských bojov o uhorský trón a následného zemetrasenia, avšak neskoršie opravy a nová výstavba obohatili centrum o objekty, akým je radnica a Kostol sv. Kataríny.

V 16. storočí vyriešili mešťania aj otázku absentujúceho reprezentatívneho centrálneho priestoru – námestia. V zložitom teréne údolia medzi Starým zámkom a Starým mestom, v priestore nad jednou zo žíl, tak vzniklo **Námestie sv. Trojice**. V priestore, ktorého vytýčenie si vyžiadalo rozsiahle terénne úpravy, stáli staršie stavby radnice a Kostola sv. Kataríny. Následne mešťania pristúpili k budovaniu rozsiahlych goticko-renesančných meštianskych domov. Do ich výstavby zahrnuli i staršiu neorganizovanú zástavbu. Medzi domami s veľkoryso zaklenutými vstupnými sieňami zostávali úzke uličky. Zaujímavým fenoménom sú pivnice vyhlbené do skalného podlažia. Vo viacerých prípadoch voľne prechádzajú do štôlní, ktoré sú pozostatkom predchádzajúcej banskej činnosti. Práve v domoch na Námestí sv. Trojice sa vyskytuje ďal-

▲ *Kostol sv. Kataríny Alexandrijskej, vľavo radnica*

ši z banskoštiavnických fenoménov, zaradený medzi tzv. štiavnické divy. Domy situované v prudkom svahu sú zo strany námestia dvoj- až trojposchodové, pričom posledné poschodie je zároveň prízemím v zadnej uličke. Pôvodne solitérna zástavba okolo Námestia sv. Trojice v nasledujúcich obdobiach zmizla. Pri úpravách a rozširovaní domov mešťania postupne zastavali úzke uličky medzi nimi.

Každý z domov na Námestí sv. Trojice má osobitnú históriu. Ilustruje ju viac zaujímavých najmä architektonických a výtvarných detailov a prvkov, portálov s erbami a leto-počtami, okenných šambrán a dekoratívne i maliarsky upravených drevených trámových stropov, často objavených len pri posledných stavebných úpravách. Mnohé domy vynikali fasádami bohato zdobenými figurálnou alebo ornamentálnou freskou. Viaceré pôvodne meštianske domy sú prístupné verejnosti. V niekoľkých z nich umiestnili **Galériu J. Kollára**

sprístupňujúcu najcennejšie zbierky výtvarného umenia Slovenského banského múzea viažuce sa na oblasť Banskej Štiavnice. Najväčší z domov na námestí, budovu s výrazným valcovým arkierom na nároží, vlastnil v poslednej tretine 17. storočia hlavný komorský gróf Gottfried Hellenbach. Na základe rozhodnutia hlavného komorsko-grófskeho úradu tu v rokoch 1792 až 1854 umiestnili Dištriktuálny banský súd, najvýznamnejšiu banícku súdnu inštitúciu, ktorej názov dom nesie dodnes – **Bergericht**. Dnes je v dome, kde v 19. storočí pôsobila i Banícka akadémia, umiestnená Mineralogická expozícia Slovenského banského múzea. Jej súčasťou je sprístupnená časť niekdajšej dopravnej štolne Michal, ktorá ústi na úzkom dvore múzea. Zaujímavú históriu majú aj ostatné domy. Na Sitnayovský dom sa viaže nielen spomienka na akademickú kaviareň, ale najmä historicky prvé vztyčenie slovenskej zástavy v roku 1848. S Pischlov-